

ПЕРВИННА І ВТОРИННА ПРИЙМЕННИКОВА КАТЕГОРІЙНА СЕМАНТИКА: СТАТУС, ВАРІАНТНІСТЬ

Загнітко А.П.

Донецький національний університет

Визначення прийменникової категорійної семантики завжди перебувало в центрі уваги лінгвістів, що постійно наштовхувалося на питання встановлення частиномовного статусу цих слів. Сучасне простеження їхніх морфологічних особливостей та функціональної спрямованості дозволяє стверджувати, що панхронічна роль прийменників полягає у здійсненні дейктичної функції, яка відображає у своєму обсязі і первинну і вторинну категорійні семантики. Первинна семантика прийменників корелює з первісними уявленнями людини і тому її ядром постає актуалізація давньої категорії локатива, що характеризується векторними спрямуваннями на рівні глибинної семантико-синтаксичної структури речення з прислівниками або займенниковими дейктиками.

У системі частин мови прийменник характеризується співвідношенням категорійного (частиномовного) дейктичного значення і власне індивідуального, особливістю якого може бути відсутність вокативної семантики. У синтаксичному вимірі прийменник постає синсемантичним (у морфологічному – авто семантичний), оскільки виконує службову функцію вказівки на тип зв'язку іменника або його субститутів з доміантними членами речення. У цьому плані особливо послідовним виявляється розвиток вторинної семантики прийменників, який спонукає суттєво зниження рангу флексії з подальшою її граматиалізацією, пор.: *Я долі вдячний за прожиті роки* (В.Підмогильний) і *Наперекір долі, вітрам сновійним будуємо ми місто нове й незнане* (Д.Фальківський).

Сучасний український прийменниковий фонд не постає замкнутою величиною, оскільки постійно активно поповнюється за рахунок особливих відіменникових похідних типу *на адресу, в особі, на знак, в ім'я, у порядку, на противагу, в руках, від імені, в руслі, у світлі, у сфері, на шкоду, на честь, за рахунок, на ґрунті, на очах, на межі, на правах, на тлі, на руках, під кінець, під знаком* тощо, де особливу активність виявляє прийменник *на*, що мотивується його специфічним статусом у прийменниковій системі, адже він поєднує в собі абстрактне й конкретне значення і є одним із найбільш багатозначних прийменників [Селиверстова 1999: 28] і в якому простежуються сліди первинної категорійної семантики. Такий статус виступає цілком мотивованим, оскільки первинною функцією прийменника *на* в сучасному граматичному ладі української мови є локативна, що закріплено у відмінковій системі (місцевий відмінок: *на березі, на полі, на городі, на печі, на дорозі, на вікні, на підлозі, на столі, на комп'ютері*; але *в лісі, в селі* та ін.) та регулярному вияві при локативних дієсловах, де *на* виконує функцію постслівника (*знаходиться на відпочинку, перебувати на канікулах* тощо). Цілком логічним видається такий статус прийменника *на* як репрезентанта просторової семантика разом з іншими прийменниками-носіями подібного значення, оскільки “Простір – одна з перших

реалій буття, яка сприймається і диференціюється Людиною” (за В.Г.Гаком), і в силу цього первинні реалізатори цієї семантики набувають можливості її динаміки і трансформації у часову, причинову і под., пор. в англійській мові аналог прийменника *na* прийменник *in* охоплює дванадцять основних значень, а в конструкції *in front (of)* він окреслює фронтальну орієнтацію об’єктів, при якій один об’єкт розташовується на первинній горизонтальній осі іншого об’єкта [Маляр, Селиверстова 1998: 266]. Сам простір у його польовій структурі охоплює: 1) тип простору у відповідних вимірах: точка – лінія – поверхня – об’єм; 2) організація простору: центр / периферія; відкритий / закритий простір; 3) розташування об’єктів, їхня просторова співвіднесеність (відносний простір): близько / далеко; ліворуч / праворуч і под.; 4) напрям, орієнтація; координація; 5) міра довжини, віддаль, поверхня, об’єм; 6) сприйняття простору: вид, аспект, погляд, підхід (за В.Г.Гаком). Складна структура поля простору зумовлює розмаїття прийменникової системи на позначення його компонентів, водночас легко виявити причини поповнення прийменникової системи на реалізацію семантики тих чи інших площин поля простору, пор.: *довжиною, діаметром, радіусом, обсягом, край, коло, виміром, ємністю, розміром* тощо. Водночас виявляється, що семантика первинних прийменників на позначення простору є найбільш абстрактною і легко переосмислюється, набуваючи вторинної функції, що уможлиблює вирізнення функціонально-семантичних парадигм таких прийменників і встановлення певних центрів (ядер) в їхніх функціональних виявах. Підтвердженням цього може стати послідовний аналіз прийменника *na*, який максимально поєднує в обширі своїх функцій абстрактне і конкретне значення. Останнє послідовно виявляється за умови його сполучуваності з конкретними іменниками, які виступають актантами при локативних дієсловах. Видається цілком коректним твердження О.М.Селиверстової про об’єднання основної осі значень прийменника *na* у перетвореннях типу “простір → час” (можна з упевненістю стверджувати, що це основний шлях семантичного розвитку багатьох прийменників, сполучників, прислівників), де перша вісь ґрунтується на варіюванні типів простору, друга пов’язана з варіюванням типів руху (*дивитися на* – перцептивне переміщення, *зосередитися на* – ментальний рух, *кинутися на когось* – фізична дія), а третя вісь пов’язана з базовим поняттям “опори”, хоча граматичне значення спрямування зберігається в усіх трьох осях. Концепт поверхні найбільш очевидним постає в тому разі, коли прийменник *na* приєднується до іменника, якому притаманна семантика «внутрішньої частини», пор.: *зошит знаходився на столі → у столі*, пор. подібне *висловити на ім’я учителя*. У цьому разі О.М.Селиверстова говорить про два варіанти лексичного значення просторовості прийменника *na*, першим з яких вважається невіддільність референта (об’єкт, просторові координати якого визначаються) від поверхні релятума (об’єкт, щодо якого встановлюються просторові координати): *напис на етикетці, малюнок на килимі*, що послідовно реалізується в актантних ролях локатива і директива: *Рибалки витягнули ятір на берег* (І.Нечуй-Левицький); а другий варіант репрезентує можливість вибору прийменника *na* в

тому разі, коли релятум виконує функцію опори [Селиверстова 1999: 29]. Досить активним є вживання прийменника *на* для окреслення віртуального простору типу *на 30 градусів довготи і 15 градусів широти*, оскільки у таких словосполучках репрезентований не об'єктивний світ як такий, а відповідна абстрагована сітка (має безпосередній стосунок до мисленневих узагальнень), тобто координати (див. п'ятий компонент поля простору), пор. також *на відстані, на віддалі, на висоті, на глибині*. У цьому разі самі іменники набувають іншого параметру – абстрактного, пор.: *відійти на відстань трьох кілометрів і відійти на три кілометри, знайти корабель в морі на десятому кілометрі від берега і знайти корабель в морі на 25 градусі довготи і 20 градусі широти*. У подібних словосполучках у прийменника *на* зникає компонент “поверхня”, а інтенсифікується компонент „точка”, що не виступає похідним семантики іменника. Семантика „точка” є похідною поєднання іменника з прийменником, але вона закладена у функціональному потенціалі прийменника *на*.

Переосмислення і набуття прийменником *на* значення віртуального простору очевидно є тим джерелом, з якого розвинулись згодом конструкції з темпоральним значенням в російській мові: *На протяжении целого века не происходило никаких существенных изменений*, що передаються в українській мові прийменником *протягом*, де чіткіше і репрезентативніше простежується диференціація просторової і часової семантики на рівні засобів вираження і закріплення за кожною з них відповідного засобу. Тут актуальним постає питання про орудний відмінок іменника, морфологічні форми якого найбільш легко адвербіалізуються (пор.: *Вечорами літніми ходили ми зірку пізню зустрічати* (В.Сосюра). *Ранками променистими все світилось і горіло у моїй душі* (А.Яна)) і набувають допоміжного статусу: *довжиною п'ять кілометрів, висотою вісім метрів, радіусом дев'ять міліметрів* та ін. У російській мові, на відміну від української, прийменник *на* може також означати і лінію, що окреслює довжину шляху, пор.: *На протяжении трех километров я не встретил ни одного человека* ↔ укр. *Протягом трьох кілометрів я не зустрів жодної людини*.

Просторова семантика прийменника *на* як облігаторна здебільшого ускладнюється значенням директива (друга вісь), пор. *кричати на когось, зосередитися на чомусь, кинутися на когось / щось, дивитися на когось / щось*). Цікавим є твердження О.М.Селиверстової про те, що “у словосполученнях, які включають дієслова *броситься, кинуться, идти* прийменник *на* перед ім'ям на позначення особи або місця, на відміну від *к* вносить сему “ворожість, агресивність”. Пор. *Она бросилась на него / она бросилась к нему...*” [Селиверстова 1999: 31]. Цілком ймовірною постає думка про розвиток цільових та інших значень (призначення) внаслідок перетворення директивного значення, що мотивується наявністю в самому значенні директива уявлення про мету (в значно послабленому вигляді): *Я йду на ярмарок; Я йду на допомогу*, а значення мети може трансформуватися в семантику призначення: *навчатися на лікаря* тощо. У цьому розрізі третя вісь являє собою трансформацію першої, вирізнення її як окремої мотивується значною кількістю таких утворень та розмаїттям самої

семантики [Там само]. Ієрархічно верхине значення цієї осі цілком ймовірно пояснити особливостями метонімічного переносу, пор.: *лежати на ліжку* → *лежати на спині, животі, боці* (пор.: [Селиверстова 1999: 31]). Поряд з ним перебуває значення вказівки на речовину, що продукує продукувальні сили, які підтримують “існування” об’єкта: *працювати на атомному човні, жити на воді і хлібові*. У цьому разі зв’язок такого значення зі значенням “опори” досить прозорий. Щодо констатованого О.М.Селиверстовою зв’язку з поняттям “опори” у контекстах типу *Его стаття написана на матеріалі, собранном во время экспедиции* [Селиверстова 1999: 31], то видається необхідним його суттєве уточнення, оскільки в цьому разі наявний не тільки метонімічний перенос, а й конденсація: *Его стаття написана на матеріалі, собранном во время экспедиции* ← *Его стаття написана* + *При написанні статті використовувались різні матеріали* + *Ети матеріали збирались во время экспедиции*. Це зумовлює кваліфікацію «опору» як основи, як абстрактного поняття, пор.: *У своїх дослідженнях я спираюсь на теорію І.Р.Вихованця; Наші етимологічні пошуки ґрунтуються на концепції О.М.Трубачова*.

Поняття опори постає в третій осі значень вельми абстрактним й охоплює: 1) опозицію “подібності / неподібності” у конструкціях типу *Син схожий / не схожий на батька*; 2) модифікацію семантики інструмента в російській мові, що в українській мові послідовно репрезентована орудним іменниковим безприйменниковим: *ехать на поезде, лететь на самолете* → *говорить (петь, читать, декламировать) на украинском, русском языке / їхати потягом, летіти літаком* → *говорити (співати, читати, декламувати) українською, російською мовою*, пор.: **говорить (петь, читать, декламировать) на языке / *говорити (співати, читати, декламувати) мовою*. Своєрідною постає остання конструкція, в якій наявність атрибута є синтагматично детермінована, поза ним конструкція виступає ненормативною. Це ще раз підтверджує похідність таких конструкцій та їхню замкнутість на семантику первинних. Очевидно, це повною мірою можна віднести і до розрізняваних Г.О.Золотою трьох медіативних варіантів значення прийменника *на* при місцевому відмінку, що цілком належать до синтагматично окреслюваних: 1) засоби, способи пересування (зберігається локативний відтінок), 2) мова як засіб здійснення мовленнєвомисленнєвих дій, 3) „позначення засобу, способу існування предмета” [Золотова 1988: 328-329]. При цьому Г.О.Золотова не виокремлює специфіку лексичного і граматичного значення прийменника, чим відображається особливий перетин цих двох площин у прийменника. Водночас видається вартісним погляд О.М.Селиверстової, яка наголошує, що з метою віднаходження місця цим значенням у загальній значеннєвій системі слід диференціювати семантичні шари, оскільки прийменник *на* при сполученні зі словами на позначення засобів переміщення зберігає або загальне просторове значення у тому варіанті, коли відбувається абстрагування від форми простору (*ехать на автобусе, метро, катере*), або значення опори (*лететь на метле*). Останній випадок належить до таких, де актуалізується семантика просторової опори, що відповідно зберігається і в українській мові: *летіти на мітлі*.

Переосмислення опори з констатацією граничного пункту локативності наявне і у фразеологізованих прийменниках типу *на адресу, на знак, на користь*. Все це ще раз підтверджує, що між вихідним значенням прийменника *на*, системно маркованим, і похідним, контекстуально підтверджуваним, надзвичайно слабка кореляція.

Одним із найбільш ефективних й активно використовуваних джерел поповнення сучасної прийменникової системи постають іменники, що у різноманітних виявах дистрибуцій з первинними прийменниками репрезентують розширення аналітизму в граматичному ладі української мови. Трансформація іменників у прийменники супроводжується набуттям іменниковими похідними диференційних ознак нової частини мови. На цьому рівні простежується втрата іменником його категорійних частиномовних ознак: 1) здатності відмінюватися; 2) змінювати форму числа (хоча за формальними критеріями легко встановити семантику числа, що в цьому разі постає розмитим й аморфним). Окремо слід зауважити про граматичне значення роду, що, очевидно, успадковується похідним і постає одним із засобів оформлення похідного. У силу цього цілком реальним постає твердження, що “змертвілі” форми відмінка, числа і роду є тими чинниками, що репрезентують втрачений формально-граматичний вияв предметності і повністю нейтралізованої семантико-сислової предметності. Твердження про належність того чи іншого похідного до прийменника чи набуття цим утворенням тільки окремого функціонального вияву, повністю нейтралізованого в усіх інших репрезентаціях, упирається в питання про втрату іменниковим компонентом формально-граматичної і лексико-семантичної предметності. Діагностичним показником виступає останній компонент іменника – збереження ним лексичної семантики уможливорює подвійну кваліфікацію таких утворень, пор.: *причинові, часові, просторові утворення типу у сфері, під час, в інтересах, у справі, в ім'я, з метою, на закінчення, на завершення* та ін.

Реалізоване похідним іменником значення в аналітичній прийменниковій структурі суттєво може різнитися від його первинного значення. Це стосується не тільки звуження його семантики, подальшої спеціалізації, але й відмінних тенденцій у реалізації синтагматичних потенціалів. Похідний елемент набуває або постдієслівної спеціалізації, або препозитивного статусу щодо іменника. Перехід іменників в прийменники належить до імміграційного потенціалу прийменникової системи, що за рахунок активної експансії розширює свій функціональний і семантичний вияв: *з метою посилення, з приводу свята, на предмет перевірки, з причини від'їзду делегації* тощо. Новітні поповнення прийменникової системи за своєю структурою не суттєво різняться від трансформ попередніх періодів. За своєю будовою це здебільшого форми непрямих відмінків та прийменника, розташованого у препозиції або у постпозиції: *щодо питання про і под*.

Поповнення прийменникової системи відіменниковими утвореннями пов'язане: 1) з багатозначністю первинних прийменників (проблема розмежування їхньої семантики уже відчувається на лексикографічному рівні), 2)

особливістю семантики деяких іменників (домінування часової семантики: *за годину від початку сеансу, за секунду до з'яви актора*; просторового значення: *за кілометр від села* тощо), 3) загальномовними тенденціями аналітизації, коли на вираженні певної семантики спеціалізуються цілісні аналітичні комплекси, де іменниковий компонент уміщує власний спектр значення, доповнюваний тими чи іншими приєменниковими елементами. З-поміж новітніх іменниково-приєменникових утворень слід вирізнити одиниці, семантично і функціонально еквівалентні слову (загалом проблема еквівалентності слову на сьогодні є досить актуальною, підтвердженням чого постає розгляд прислівникових еквівалентів слова в українській і російській мовах А.А.Лучик [Лучик 2001], пор.: *ач як, чи мало, ані (ні) разу, під (понад) пахву (пахви), куди хочеш, куди прийдеться, над ранок, на прощання, до того часу, у тиші, цього разу, над (понад) міру* тощо), відрізняючись від останніх структурним ускладненням. Такі похідні варто термінологічно назвати приєменниковими **лексіями**. Термін **лексія** найбільшою мірою відображає корелятивність цілісної семантики слова й аналітичного утворення. Сюди належать одиниці, побудовані за моделями “**простий приєменник + застигла форма іменника + простий приєменник**”: *у порівнянні з, на шляху до, у напрямі до, у зв'язку з, на відміну від* та ін. Такий підхід цілком постає виправданим з позицій функціонального тлумачення приєменникових похідних, що функціонують як відтворювані цілісності з послідовно окресленою семантикою.

До приєменникових **лексій** належать також похідні аналітичні утворення, де базовим компонентом виступає колишній прислівник або дієприслівник, який також у цьому разі детермінує семантику всього утворення: а) часову: *розпочинаючи з*; б) просторову: *близько від, неподалік від*; в) порівняльні: *порівняно з* тощо.

Діапазон семантики відіменникових і відприслівникових приєменникових утворень досить розмаїтий, хоча в ньому чітко простежується домінація обставинної семантики. Функціонально менш навантажене є об'єктне значення. Коло цих сполук обмежене утвореннями типу *у сфері, в особі, за рахунок, за лінією* та й сполучувальний потенціал таких похідних виступає суворо регламентованим, оскільки здебільшого похідні утворення, марковані об'єктною семантикою, спрямовані у своєму функціональному вияві на постдієслівне вживання: *активно працювати у сфері аналізу процесів проходження нових матеріалів, знайти в особі нового керівника ініціативного новатора, поїхати у відрядження за рахунок спонсорських коштів, здійснювати дислокацію військ за лінією фронту* та ін.

Постання окремих приєменникових аналітичних утворень, як правило, зумовлене тими активними тенденціями в сучасній українській літературно-нормативній практиці, які суттєво динамізують граматичний і лексичний склад. У першу чергу це пов'язане з чітким маркуванням семантики, коли приєменник спеціалізується на вираженні тільки одного значення або його вияв орієнтований на синтез семантики. Підтвердженням останнього може бути функціональний

вияв прийменника *за лінією*, в якому сконденсовано значення реалізації об'єкта, спрямованості дії та способу дії. Усі ці значення не видається можливим чітко дефінувати: *йти за сонцем* → *йти за лінією сонця*.

Встановлення функціонально-семантичних діапазонів прийменників з послідовним окресленням їхнього директивного, локального або локально-директивного значення можливе за умови визначення дейктичних полів прийменників і послідовного з'ясування їхньої структури, що уможливить розгляд специфіки таких дейктичних полів не тільки в синхронному плані, але й в еволюції, виявленні закономірностей розширення і звуження цих полів. Водночас закономірним виступає простеження видозміни спеціалізованості прийменників – від чіткого закріплення за тією чи іншою відмінковою формою до спеціалізації на постдієслівному статусі. Коректним постає розгляд прийменників, еволюції їхньої функціонально-семантичної специфікації при врахуванні тенденцій конвергентності / дивергентності у відмінковій системі та її співвідношенні з дієслівною системою, оскільки у сучасній українській мові внутрішня семантика флексії вивітрилася, приглушена абстрактним значенням, але „зв'язок з давніми конкретними значеннями відмінка – локальним, знаряддєвим, комутативним – зберігається, хоча й імпліцитно, у традиційних моделях синтаксичної і лексичної сполучуваності, яка вивірялася протягом століть у механізмі дієслівного керування” [Мальцева 1999: 20]. Поповнення сучасної української прийменникової системи здійснюється за рахунок розширення функціонального тла аналітичних сполук, що спеціалізуються на реалізації прийменникових функцій та поступової фразеологізації певних словосполук, де іменник чи його аналог втрачає свою первинну семантику і набуває функціональної цілісності і семантичної значущості тільки в межах речення.

Література

1. Алієва В.М. Семантика та особливості функціонування відіменних прийменників у російській мові: Автореф. ... канд. філол. наук.- Дніпропетровськ, 1998.- 15 с.
2. Бондаренко В.С. Предлоги в современном русском языке.- М.: Учпедгиз, 1961.- 234 с.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови.- К.: Наукова думка, 1980.- 288 с.
4. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксичні параметри прийменника // Мовознавство.- 1986.- № 6.- С. 17-24.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови.- К.: Наукова думка, 1987.- 231 с.
6. Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке.- М.: Изд-во Московского университета, 1975.- 283 с.
7. Всеволодова М.В., Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке.- М.: Изд-во Московского университета, 1982.- 296 с.

8. Жовтобрюх М.А. Деякі особливості прийменникових конструкцій // Українська мова і література в школі.- 1985.- № 11.- С. 47-53.
9. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія.- Донецьк: Вид-во Донецького університету, 1996.- 437 с.
10. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис.- Донецьк: Вид-во Донецького університету, 2001.- 662 с.
11. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса.- М.: Наука, 1988.- 440 с.
12. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство.- № 3.- С. 13-22.
13. Колодяжний А.С. Прийменник.- Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1960.- 162 с.
14. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство.- 1973.- № 3.- С. 12-23.
15. Лукин М.Ф. Трансформационные процессы в области частей речи // Проблемы словообразования русского и украинского языков.- К.; Донецк: Изд-во Донецк. ун-та, 1976.- 146 с.
16. Лучик А.А. Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов.- К.: Довіра, 2001.- 218 с.
17. Маляр Т.Н. Пространственные концепты в семантике английских предложно-наречных слов и сочетаний *in front (of), ahead (of), behind, beyond* // Исследования по семантике предлогов.- М.: Русские словари, 2000.- С.263-296.
18. Мальцева Р.И. Предлоги и приставки в русском языке XII-XVII вв.: семантическая и функциональная эволюция: Автореф. ... докт. филол. наук.- Краснодар, 1999.- 36 с.
19. Маляр Т.Н., Селивёрстова О.Н. Пространственно-дистанционные предлоги и наречия в английском и русском языках.- Мюнхен, 1998.- 244 с.
20. Никитина С.Е. О семантическом варьировании русских предлогов // Семантическое и формальное варьирование.- М.: Наука, 1979.- С. 108-117.
21. Селивёрстова О.Н. Имеет ли предлог только грамматическое значение? // Вопросы филологии.- 1999.- № 3.- С.26-33.
22. Селивёрстова О.Н. Семантическая структура предлога *на* // Исследования по семантике предлогов: Сб. статей /Отв. ред.: Д.Пайар, О.Н.Селивёрстова.- М., 2000.- С.189-243.
23. Скиба Ю.Г. Производные предлоги в современном русском языке (специальный курс для студентов-филологов): Конспект лекций.- Кн. 1.- Черновцы: Изд-во Черновицк. ун-та, 1965. – 94 с.
24. Ушакова Л.И., Гальченко Е.В. Отыменные предлоги с фразеологизованным значением в аспекте моно- и полисемии // Русский язык в школе.- 2000.- № 4.- С.71-75.
25. Черкасова Е.Т. Переход полнозначных слов в предлоги.- М.: Изд-во Московского университета, 1967.- 156 с.

